

Irena Kraševac

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

13. 6. 2012.

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*

Interijer požeške crkve sv. Lovre u 19. stoljeću – primjer neogotičke obnove

Ključne riječi: neogotika, crkvena oprema, crkva sv. Lovre, Požega, Ivan Holz, Herman Bollé, Ferdinand Stuflesser

Keywords: Neo-Gothic, church decoration, Church of St Lawrence, Požega, Ivan Holz, Herman Bollé, Ferdinand Stuflesse

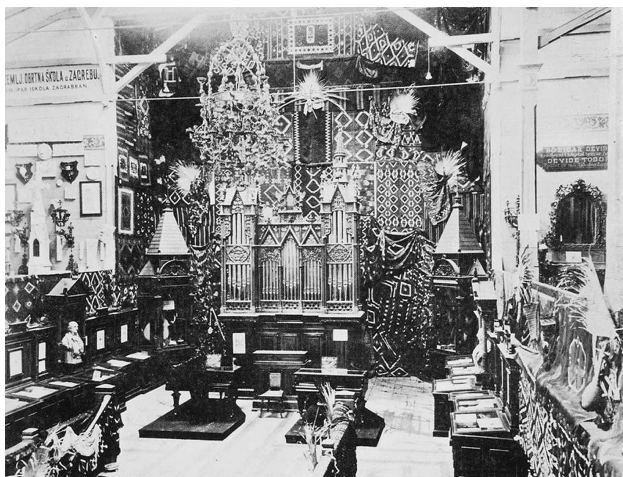
Tijekom svoje duge prošlosti požeška crkva sv. Lovre doživjela je više intervencija na svojoj arhitekturi i unutrašnjem uređenju. Jedan od najvećih zahvata datira u posljednje desetljeće 19. stoljeća, kada je prema tada važećim kriterijima kod obnova povijesnih građevina trebalo ostvariti »jedinstvo i čistoću stila«. Na temelju sačuvane dokumentacije u arhivu Požeške biskupije, rekonstruiran je izgled crkve s kraja 19. i početka 20. stoljeća i njen tadašnji inventar. Slijedeći ideju stilske jedinstvenosti i cjeline, prema kojoj je izvorno gotičku crkvu trebalo obnoviti u »gotskom slogu«, požeški gradski graditelj Ivan Holz izradio je nacрте za obnovu svetišta i pjevališta crkve, na kojima se događaju najveće promjene. U svetištu se otvaraju u baroku zazidani visoki uski prozori šiljatog luka i naglašavaju se svodna rebra, dok se pjevalište proširuje radi postavljanja novih orgulja izrađenim prema nacrtu Hermana Bolléa. Interijer crkve oslikan je šablonski motivima kvadra, draperija, ornamentalnim cojetnim uzorkom te tzv. zvjezdanim nebom u svetištu. Podignut je novi glavni oltar kojeg je prema narudžbi u skladu s neogotičkim orguljama izradio Ferdinand Stuflesser, tada vodeći drvorezbar u južnotirolskom St. Ulrichu. Dojam stilske cjelovitosti pojačali su raskošni vitraji postavljeni u svetištu crkve, izrađeni u stakloslikarskoj manufakturi Carla Ludwiga Türckea u češkom Grottau. Ovaj skladan sakralni prostor bio je primjerom neogotičkog stilskog jedinstva karakterističnog za kasno 19. stoljeće.

U 19. stoljeću jača svijest o crkvama kao spomenicima nacionalne baštine koje treba istražiti, umjetnički vrednovati i obnoviti. Pri tom je teorijska i praktična osnova restauracije bila usmjerena prema postizanju »jedinstva i čistoće stila«, a među najpoznatijim je primjerima u Hrvatskoj zasigurno obnova zagrebačke katedrale. Još prije razornog potresa u Zagrebu i okolici u studenome 1880. godine biskup Josip Juraj Strossmayer i Iso Kršnjavi bili su glavni zagovornici nužnosti radikalnih intervencija na prvostolnici. Biskup Strossmayer postavio je već 1874. godine vrlo jasan zahtjev za njezinom restauracijom »prema prvobitnom stilu«. ¹ Po dovršetku Schmidt–Bolléove obnove zagrebačke prvostolnice, koja je trajala od 1880. do 1902. godine i rezultirala provedbom stilskog jedinstva u opremi i dekoraciji, započela je žučna polemika o konačnim rezultatima, s očitom podjelom na dva suprotstavljena stajališta. Iso Kršnjavi i Herman Bollé dosljedno su zastupali postupak restauracije prema prvobitnom stilu, tj. regotizaciju, dok su konzervator Gjuro Szabo i povjesničar Emilij Laszowski

prigovarali pretjeranom i često artificijelnom *pseudostilu*, kako su ga doživljavali. Pitanje njene valorizacije nastavlja se do naših dana. ²

Premda u manjem omjeru, radikalni zahvat neogotičke obnove pretrpjela je i požeška crkva sv. Lovre krajem 19. stoljeća. Zagovaratelji i provoditelji obnove bili su prefekt nadbiskupskoga orfanotrofija Ignjat Horat i graditelj Ivan Holz. Oni su se također priklonili tada uvriježenoj teoriji koja pri obnovi spomenika teži stilskom jedinstvu i stilskoj pročišćenosti. Osnovna je težnja bila izvorno gotičkoj crkvi vratiti njezin »gotički« stil u što većoj mjeri, uglavnom negirajući njenu barokiziranu fazu, ali pritom ne možemo govoriti o povratku izvornom gotičkom stilu, nego o njevoj onodobnoj idealiziranoj predodžbi.

Na temelju sačuvanih izvora u ovom članku rekonstruiramo jedan sakralni prostor otprije stotinu godina i ukazujemo na njegove zanimljivosti u kontekstu onoga vremena i prostora. ³

Milenijska izložba u Budimpešti, 1896. Dio izložaka Obrtne škole iz Zagreba; orgulje tvrtke Heferer u kućištu koje je prema nacrtu Hermana Bolléa izradio stolarski majstor Fridrich (Miroslav) Häcker / *The Millennium Exhibition in Budapest, 1896. Part of the exhibits of the Zagreb Arts and Crafts School; organ by the Heferer Company in casing designed by Herman Bollé and manufactured by the woodcarver Fridrich (Miroslav) Häcker*

Pjevalište crkve sv. Lovre krajem 19. / poč. 20. stoljeća s Bolléovim orguljama (Fotografija iz arhiva Požeške biskupije) / Choir loft of the Church of St Lawrence, late 19th / early 20th century, with Bollé's organ (photo from the archives of the Diocese of Požega)

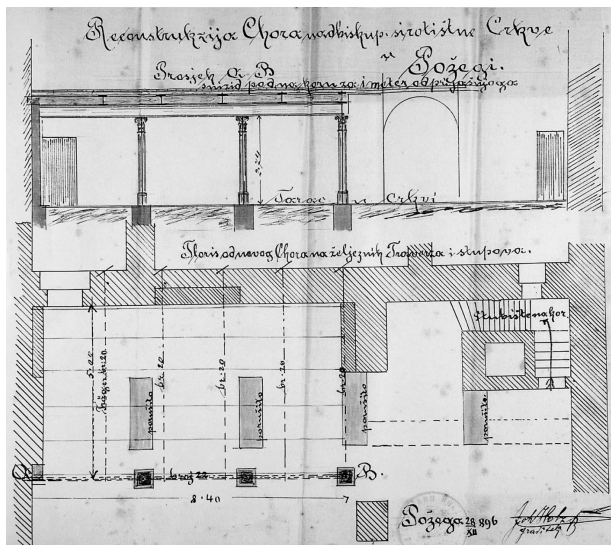
Teorijska osnova na kojoj počiva historicizam uvjerenje je o mogućnosti povezivanja povijesnih umjetničkih uzoraka s umjetničkim stvaralaštvom u suvremenosti 19. stoljeća. Jačanje umjetničkog obrta i njegova prezentacija na brojnim izložbama snažno su obilježili 19. stoljeće, koje se zato i naziva velikom epohom umjetničkog obrta, a tom području uglavnom pripada i izrada crkvene opreme. Opremanje crkvenih interijera u razdoblju je historicizma važno jer oprimjeruje u 19. stoljeću najvažniju težnju i ideal umjetničkog stremljenja, a to je postizanje *Gesamtkunstwerka*, skladne povezanosti arhitekture, slikarstva, kiparstva i umjetničkog obrta u određenom prostoru. Otkrivanje srednjovjekovne umjetnosti i zanos za nju, koji nastupaju nakon zasićenosti pretjeranošću baroknih i rokoko formi u crkvenim interijerima i, potom, klasicističkim purizmom, često prelaze u krajnost u svom nastojanju za postizanjem »čistog stila« i »stilskog jedinstva«. Tako se barokni oltari nerijetko izbacuju iz izvorno gotičkih crkava i nadomješćuju neogotičkima,⁴ sve u romantičnom zanosu otkrivanja romanike i gotike i njihova uzdizanja kao najprimjerenijeg crkvenog stila kršćanske Europe.⁵

Preuzimanje gotičkih formi u početku je u skladu s romantičnom tendencijom nove sentimentalnosti koju potiču preraphaeliti i nazarenci, da bi se tijekom stoljeća iz te romantične predodžbe, a na temelju znanstvenih istraživanja srednjovjekovne umjetnosti,⁶ iskristalizirao novi stil koji je prenosio vrlo egzaktno oblike, varirajući ih u nevjerojatno velikom broju. Citiranje predložaka historijskih stilova u umjetnosti 19. stoljeća danas je valorizirano kao novo likovno stvaralaštvo potkrijepljeno strogim zakonitostima njihova simboličnog značenja u liturgiji zapadnoga kršćanstva.

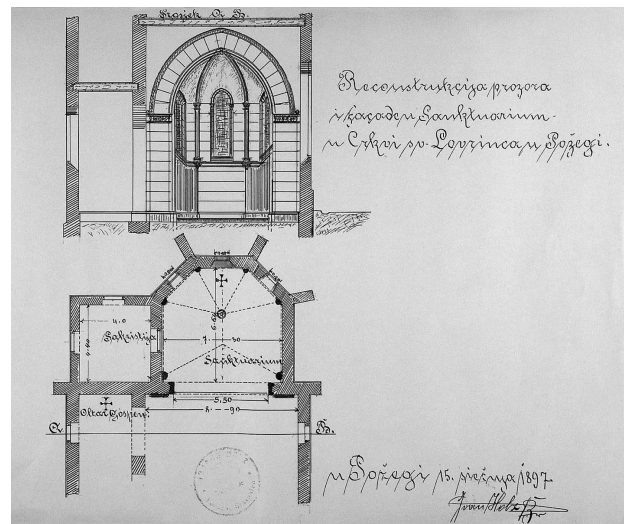
Crkva sv. Lovre u Požegi podignuta je u 14. stoljeću, a tijekom svoje duge povijesti doživjela je brojne pregradnje i izmjene inventara.⁷ Među najveće zahvate spada neogotička obnova krajem 19. stoljeća koja je dala izgled interijeru do 1964. godine, kada su započela temeljita konzervatorska istraživanja i dugotrajna restauracija tada već vrlo zapuštene crkve.⁸

Radikalne promjene nastupaju već u prvoj polovici 19. stoljeća, kada Požežanin Franjo Zengevall 1832. godine kupuje čitav nekadašnji isusovački kompleks za zagrebačkog biskupa Aleksandra Alagovića kako bi u njemu osnovao nadbiskupsko sirotište (orfanotrofij). Temeljito uređivanje i proširivanje zgrade kolegija/sirotišta poduzeo je njegov nadstojnik Ignjat Horat, a odvijalo se u nekoliko faza. Prvo je po planovima požeškog graditelja Ivana Holza 1895. godine zgrada produžena do same crkve, a od 1903. do 1904. godine nadograđen je kat i obnovljena je po projektu arhitekta Janka Holjca.⁹

Jedan od ključnih poticaja za temeljitu obnovu interijera crkve sv. Lovre bila je nabavka novih orgulja po odluci

Nacrt arhitekta Ivana Holza za rekonstrukciju pjevališta crkve sv. Lovre, signiran i datiran 28. prosinca 1896. (Arhiv Požeške biskupije) / Design for the reconstruction of the choir loft of the Church of St. Lawrence by the architect Ivan Holz, signed and dated 28 December 1896 (Archives of the Diocese of Požega)

Nacrt arhitekta Ivana Holza za rekonstrukciju svetišta crkve sv. Lovre, signiran i datiran 15. siječnja 1897. (Arhiv Požeške biskupije) / Design for the reconstruction of the chancel of the Church of St. Lawrence by the architect Ivan Holz, signed and dated 15 January 1897 (Archives of the Diocese of Požega)

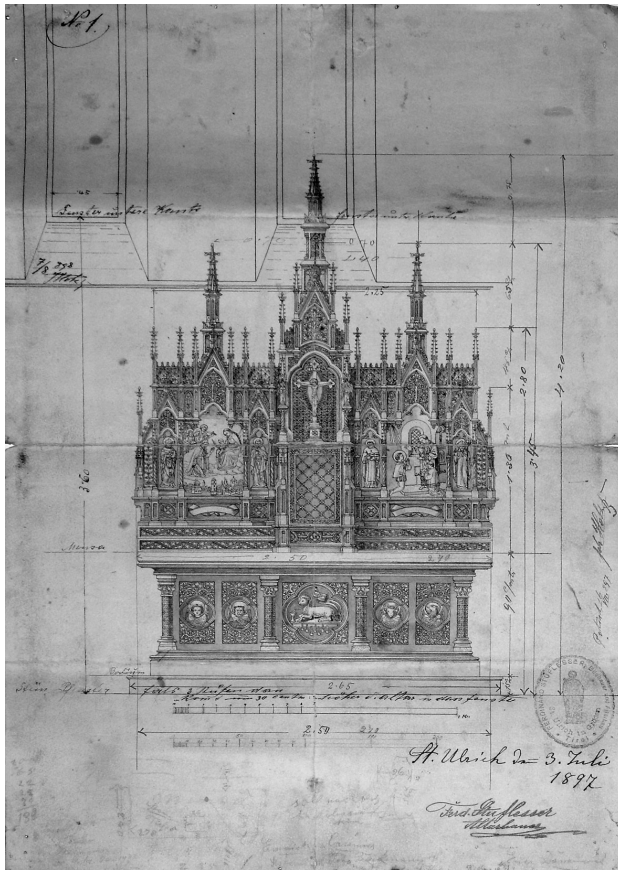
Visoke kraljevske zemaljske vlade na temelju dogovora s Nadbiskupskim duhovnim stolom i uz potporu Zaklade nadbiskupskog sirotišta.¹⁰ Nabavu novih orgulja odobrio je nadbiskup Juraj Posilović dopisom u kojem dopušta da se stare orgulje poklone župnoj crkvi ruševačkoj.¹¹ Činjenica je da je u vrijeme početka neogotičke obnove crkve sv. Lovre (1895.) i održavanja *Milenijske izložbe* u Budimpešti (1896.) na čelu Odjela za bogoštovlje i nastavu bio Iso Kršnjavi, pa se vjerojatno on i založio da izrada nacrtu za kućište orgulja bude povjerena Hermanu Bolléu i da se po završetku izložbe prenesu u Požegu. Zavičajni Slavonac, Kršnjavi je bio franjevački đak u Požezi,¹² pa je za vrijeme svoga kratkog ali plodonosnog mandata u Vladi veliki poticatelj obnove i gradnje slavonskih crkava i škola.

Po Bolléovu nacrtu kućište orgulja izradio je stolarski majstor Fridrich (Miroslav) Häcker,¹³ nastavnik na Obrtnoj školi od njezina osnutka, dugogodišnji Bolléov suradnik na obnovi zagrebačke katedrale i brojnim drugim projektima, dok je instrument izradila čuvena radionica Ferde Heferera.¹⁴ Narudžba i izrada orgulja poklopile su se s pripremama za nastup zagrebačke Obrtne škole na *Milenijskoj izložbi* u Budimpešti 1896. godine, na kojoj su nagrađene zlatnom medaljom.¹⁵ Kućište orgulja nalikuje na filigransku čipku neogotičkih dekorativnih motiva koje nadvisuju perforirani tornjevi s rakovicama i križnim ružama na čijim su uglovima figure muzicirajućih anđela.¹⁶

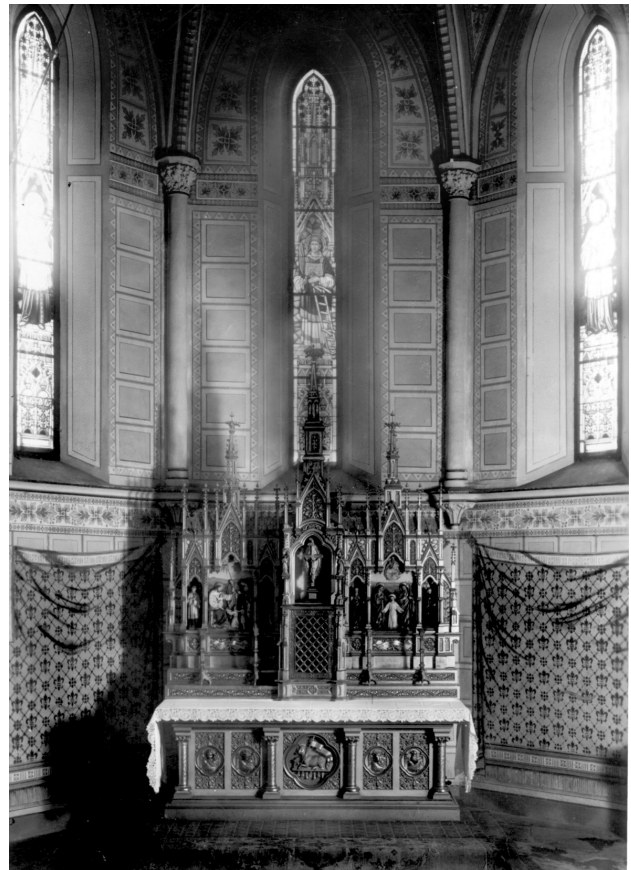
Po završetku izložbe orgulje je za Požegu iz Budimpešte otpremio *Zemaljski eksekutivni izložbeni odbor u Zagrebu*,

o čemu postoji zapis u arhivu Požeške biskupije.¹⁷ Podizanje orgulja pokrenulo je neminovno cijeli niz promjena u crkvenom interijeru. Ruši se pretijesno barokno pjevalište i podiže novo, od željezne konstrukcije na željeznim nosačima, kaneliranim stupovima sa stiliziranim korintskim kapitelima nabavljenima kod bečke tvrtke R. Ph. Waagner.¹⁸ Nacrt za obnovu pjevališta izradio je požeški gradski graditelj Ivan Holz. U arhivu Požeške biskupije sačuvani su brojni dopisi Ivana Holza otposlani ravnatelju sirotišta Ignjatu Horatu, na memorandumu ukrašenom vinjetom sa simbolima graditeljske struke, šestarom, zidarskom žlicom i drugim alatima, a u zaglavlju je natpis: *Johann Holz / Stadtbaumeister / Gradski graditelj / Požega, Slavonija*, što svjedoči da je riječ o tada prizatom graditelju čiji nam opus još valja istražiti.¹⁹

Nakon pregradnje pjevališta i postavljanja orgulja nadstojnik Ignjat Horat 1897. godine upućuje molbu Duhovnom stolu za obnovu svetišta »u prvotnom gotskom slogu«, što je udovoljeno.²⁰ Graditelj **Ivan Holz ubrzo je napravio planove i za obnovu svetišta**,²¹ kako bi cjelokupni interijer dobio na »stilskom jedinstvu i čistoći«. U svetištu se **otvaraju u razdoblju baroka zazidani vitki gotički prozori** šiljata luka, pojačavaju se svodna rebra i trijumfalni luk, **naglašavaju se dakle tipične karakteristike gotičke arhitekture**. Iz projektne dokumentacije koja se čuva u arhivu Požeške biskupije doznajemo koje su građevinske radnje pritom planirane: »Mjestimice postrugati staru žbuku, nanovo pravilno ožbukati, načinjenje jednog gotičkog po-

Ferdinand Stuflesser, Nacrt oltara za crkvu sv. Lovre u Požegi (Arhiv Požeške biskupije) / Ferdinand Stuflesser, altar design for the Church of St. Lawrence in Požega (Archives of the Diocese of Požega)

Oltar Ferdinanda Stuflessera u svetištu crkve sv. Lovre početkom 20. stoljeća (Fotografija iz arhiva Požeške biskupije) / Altar by Ferdinand Stuflesser in the chancel of the Church of St. Lawrence in the early 20th century (Archives of the Diocese of Požega)

jasa među sanktuarijom i velikom ladjom, probijanje zidja te načinjenje trih novih prozora na sanktuarij, nova vrata na sakristiji.«²²

U skladu s novim prostorom svetišta trebalo je naručiti i novi glavni oltar te se prefekt Horak, po preporuci radionice Heferer, koja mu šalje prospekt i cjenik,²³ javlja tada najpriznatijem tirolskom kiparu iz doline Gröden, Ferdinandu Stuflesseru. Iz Stuflesserovih pisama, koja se danas čuvaju u arhivu Požeške biskupije, možemo rekonstruirati slijed događaja. U proljeće 1897. Horat Stuflesseru u Tirol šalje fotografiju orgulja i svetišta u kojem su već uznapredovali radovi.²⁴ Potom Stuflesser na požešku adresu šalje svoj nacrt oltara, koji je s manjim izmjenama prihvaćen i realiziran.²⁵ Upravo je ta korespondencija danas vrlo važna potvrda teze da obnova crkve krajem 19. stoljeća nije bila spontana i stihijska, nego se u skladu s onodobnim važećim restauratorskim postulatima nastojalo postići skladnu neostilsku cjelinu.

U izvorno gotičkim svetištima prednost će imati neogotički oltari radi postizanja stilske cjeline, a šarolikost drvorezbarenog polikromiranog oltara stapa se s ornamentalno oslikanim interijerom crkve. Cjelokupan dojam

pojačavaju raznobojni vitraji u svetištu. Slijedeći upravo te postulate, u posljednjem je desetljeću 19. stoljeća obnovljena i požeška crkva sv. Lovre, pa na temelju izvorne dokumentacije možemo suditi o njenom tadašnjem izgledu kojim se nastojalo postići *Gesamtkunstwerk* u skladnom suglasju arhitekture, zidnog oslika, oltarne dekoracije i stakloslikarstva.

U cjelokupnoj produkciji tirolskih oltara u 19. stoljeću značajno mjesto pripada radionici Ferdinanda Stuflessera, školovanog kod kipara Josefa Knabla, koji je na Akademiji likovnih umjetnosti u Münchenu vodio Odjel za crkvenu plastiku.²⁶ Po povratku u zavičajni St. Ulrich u južnom Tirolu osniva radionicu 1875. godine, specijalizira se za sakralnu skulpturu i sudjeluje na izložbi crkvene umjetnosti održanoj u bečkom Muzeju za umjetnički obrt i industriju, 1887. godine, što mu donosi brojne narudžbe. Uz kipove svetaca Stuflesser je vješto izrađivao i reljefe koji krase antependije i predele njegovih oltara. Radionica Ferdinanda Stuflessera najzastupljenija je tirolska radionica na području sjeverozapadne Hrvatske, a brojni oltari i pojedinačni kipovi svetaca nalaze se diljem nekadašnje Austro-Ugarske Monarhije.²⁷

Oltar Blažene Djevice Marije s kamenim kipom Bogorodice, radom Matije Ozbića, 1882. (Fotografija iz arhiva Požeške biskupije) / Altar of the Blessed Virgin Mary with the stone sculpture of the Madonna by Matija Ozbić, 1882 (photo from the archives of the Diocese of Požega)

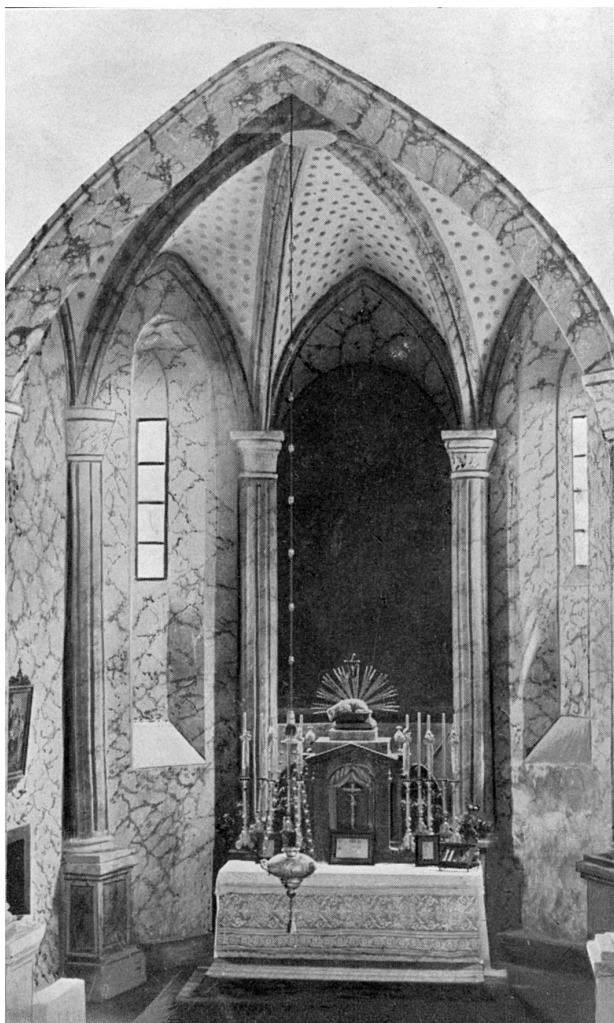
Na području Požeške biskupije osim nekadašnjeg oltara u crkvi sv. Lovre u razdoblju posljednje dekade 19. stoljeća od Ferdinanda Stuflessera nabavljeni su oltari za franjevačku crkvu sv. Duha, od kojih su sačuvani samo pojedini kipovi s nekadašnjeg oltara sv. Križa, i za crkve u Kutjevu, Stražemanu i Velikoj. Za crkvu sv. Terezije, 1893. godine, nabavljena su dva Stuflesserova oltara, Majke Božje Lurdske i Pohođenja Blažene Djevice Marije,²⁸ koji su donedavno stajali uz sjeverni i južni zid crkve. Ti su oltari u novije vrijeme premješteni u župnu crkvu sv. Jurja Mučenika u Buku, a u današnjoj katedrali sv. Terezije ostavljen je samo kip Majke Božje Lurdske.

Neogotički oltari obiluju mnoštvom karakterističnih arhitektonskih detalja, **svežnjastim stupovima, baldahinama, konzolama, fijalama i križnim ružama**. Sve slobodne površine ispunjene su najčešće stiliziranim cvjetnim dekoracijama i polikromacijom. Na predelama su često ugrađeni **reljefi ili su ornamentirani raznobojnim cvjetnim ukrasima** u kvadratnim ili kružnim okvirima, dok je krunište bogato ukrašeno fijalama, nišama i baldahinima. Karakterističan je tip **trodijelnog retabla s nišama za kipove i reljefima**.

Na temelju sačuvane dokumentacije, nacрта oltara i fotografija iz vremena obnove crkve, možemo rekonstruirati Stuflesserov oltar, koji se sastojao od antependija razdijeljenog s četiri polustupa na tri polja u čijem je središtu bio reljefni prikaz janjeta na knjizi sa sedam pečata te bočnim medaljonima s prikazima četiriju evanđelista. Na antependij se nastavlja stepeničasto stupnjevana predela s uskim pravokutnim reljefima s natpisnim lentama. Središnja zona retabla prati arhitektonsku trodijelnu podjelu s istaknutim središnjim dijelom koji ispunja svetohranište ponad kojeg je niša s križem. Vratnice svetohraništa izrađene su na proboj, s motivom dijagonalno položenog mrežastog rastera i podsjećaju na vratnice renesansne kustodije otkrivene prilikom obnove svetišta u istoj crkvi. Na bočnim stranama reljefni su prikazi scena iz Kristološkog ciklusa ikonografski prilagođeni tadašnjoj namjeni crkve sv. Lovre u sklopu nadbiskupskog sirotišta s naglaskom na odgojnu funkciju mladeži. S lijeve strane je motiv *Pustite k meni malene*, u kojem Krist okružen djecom polaže ruku na djetetovu glavu, dok je zdesna prikaz *Svete Obitelji*, Bogorodica i sv. Josip okružuju dječaka Isusa raširenih ruku.²⁹ Reljefi su flankirani manjim nišama također s kipovima svetaca. Cijeli ansambl zaključuje bogato krunište s mnoštvom filigranskih fijala, koje po principu trodijelne podjele nadvisuju tri raskošna tornjića zaključena križnim ružama. U svom izvornom obliku taj se oltar odlikovao majstorstvom izrade i predstavljao je kvalitetan primjer neogotičke crkvene opreme na području sjeverne Hrvatske.

Niska valorizacija, u ovom slučaju Gjüre Szabe, kojom je početkom 20. stoljeća popratio neostilski crkveni inventar, kada govori o »umjetnički nevažnom neogotskom oltaru« ili spominje da su u crkvi »žalibože samo Tirolci«,³⁰ ukorijenjena je gotovo cijelo stoljeće i pridonijela je uništavanju velikog broja tirolskih oltara po našim crkvama, pa i ova, koji je uklonjen iz crkve 1964. godine, kada je započela njezina dugogodišnja temeljita obnova. Oltar je pohranjen na neprikladno mjesto, što je pridonijelo njegovu propadanju, a pri posljednjoj obnovi i opremi crkve nije se razmišljalo o njegovoj restauraciji i povratku u crkveni prostor.³¹

Uz orgulje i glavni oltar, treći važan dodatak u prostoru crkve sv. Lovre krajem 19. stoljeća tri su vitraja, postavljena u ponovno otvorene prozore šiljatog luka u svetištu. I tu Horat potvrđuje svoju dobru informiranost o kvalitetnim radionicama crkvene opreme te se obraća vodećoj češkoj manufakturi dvorskog dobavljača Carla Ludwiga Türckea osnovanoj 1865. god. u mjestu Grottau (*Kunstinstitut für Glasmalerei und Buntglaserei Carl Ludwig Türcke, Grottau in Böhmen*). Na temelju brojnih pisama sačuvanih u arhivu Požeške biskupije možemo doznati više o toj narudžbi.³² Türcke Horatu šalje precizne informacije kako uzeti mjeru za vitraj te iskazuje želju da ih osobno postavi. Narudžbu

Svetište crkve sv. Lovre prije obnove krajem 19. stoljeća (Fotografija iz arhiva Požeške biskupije) / Chancel of the Church of St Lawrence before restoration in late 19th century (photo from the archives of the Diocese of Požega)

Svetište crkve sv. Lovre početkom 20. stoljeća s oltarnom ogradom izrađenom prema nacrtu Hermana Bolléa (Fotografija iz arhiva Požeške biskupije) / Chancel of the Church of St Lawrence in early 20th century with altar railing designed by Herman Bollé (photo from the archives of the Diocese of Požega)

za vitraje potvrdio je i Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu dopisom od 15. rujna 1899.³³ Bogati prozori od obojanog stakla prikazivali su sv. Alojzija, titulara crkve sv. Lovru i sv. Stanislava Kostku. Izbor mladenačkih svetaca također je u skladu s odgojnom ulogom mladeži, tj. štíćenika orfanotrofija, koji su i bili najčešći vjernici u tom sakralnom prostoru. Ti raskošni neogotički vitraji bili su potpuno devastirani i u novije su vrijeme nadomješteni suvremenim slikama na staklu po nacrtu akademskog slikara Josipa Biffela.

Od inventara iz razdoblja velike obnove crkve na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće treba istaknuti i oltarnu pregradu od kovanog željeza koja je 1903. godine izvedena po nacrtima Hermana Bolléa,³⁴ a kojoj se također izgubio trag.

U neostilskoj obnovi zadržan je lijevi pobočni oltar Blažene Djevice Marije podignut 1852. godine. Njegova arhitektura u stilu kasnog baroknog klasicizma djelo je slovenskog graditelja oltara Aleksandra Janežića, koji je 1871.

godine zgotovio i novu propovjedaonicu.³⁵ Godine 1890. dao je ravnatelj Ignjat Horat na oltar postaviti novi (kameni) kip Majke Božje Imaculate, dok je posljednji preostali barokni drveni kip iz crkve, tzv. *Thallerova Gospa* iz prve polovice 18. stoljeća,³⁶ postavljen u zidnu nišu stubišta kolegija. Kameni kip Bogorodice djelo je Matije Ozbića, kipara djelatnog u Zagrebu koji je krajem 19. stoljeća izrađivao dekorativne i crkvene skulpture. Sudjelovao je u okviru Društva umjetnosti na *Gospodarsko-šumarskoj jubilarnoj izložbi* u Zagrebu 1891. godine, a djelovao je i u Sloveniji.³⁷ Požeški kip pripada solidnom akademskom kiparstvu 19. stoljeća **kojem je cilj i osnovna zadaća besprijekorno prenositi zadani model u za to određeni prostor oltarne niše ili arhitektonskog okvira, a elegični lik Madone podsjeća na nazarenske utjecaje.**

Veliko iznenađenje suvremenicima koji su krajem 19. stoljeća obnavljali crkvu predstavljalo je otkriće izvornih

Svetište crkve sv. Lovre početkom 21. stoljeća (foto: M. Drmić, IPU) / Chancel of the Church of St Lawrence in early 21st century (photo: M. Drmić, Institute of Art History)

gotičkih fresaka koje su stoljećima bile skrivene iza slojeva brojnih preslika i premaza, od kojih je posljednji bio 1867. godine kada je neki ličilac iz Broda obojio sakristiju i svetište.³⁸ Iako su izazvale veliku pozornost, freske tada nisu bile prepoznate kao velika umjetnička vrijednost i rijetkost.³⁹ Zanimljivo je da je tu prosudbu 1898. godine donio slikar Mato Celestin Medović kojeg je u Požegu poslao Duhovni stol a radio je na oslikavanju crkve sv. Terezije. Također je zanimljiv i podatak da je Medović pohvalio nacrt novog žrtvenika.⁴⁰

Pokrivanje zidne plohe slikanim ornamentima u dekoraciji crkvenog prostora slijedi ideal neogotičke polikromirane crkve.⁴¹ Po modi toga vremena, zidovi crkvene lađe oslikani su tako da imitiraju gradnju fugiranim kvadrima, u donjoj zoni svetišta šablonski je oslik tzv. ovješanih draperija ornamentalnog cvjetnog uzorka, u srednjoj zoni motiv je kvadra obrubljen bogatim bordurama geometri-

jskog i vegetabilnog uzorka, dok je svod svetišta oslikan tzv. zvjezdanim nebom.⁴² Tako uređena crkva naišla je na pohvale suvremenika koje je zadivilo »moderno obnovljeno svetište« i »elegantni gotski slog građevine«.⁴³

Temeljita konzervatorska istraživanja crkve provedena između 1964. i 1992. godine rezultirala su dugogodišnjom obnovom dovršenom tek nakon ustanovljenja Požeške biskupije 1997. godine,⁴⁴ tijekom koje je u potpunosti skinut neogotički oslik, a otkrivene su fragmentarno sačuvane izvorno gotičke freske,⁴⁵ izbačen je Stuflesserov oltar i zamijenjeni su vitraji u svetištu. Kip Bogorodice Matije Ozbića premješten je u nišu na stubištu biskupske palače (nekadašnjeg kolegija), a na bočni oltar ponovo je postavljen drveni barokni kip, tzv. *Thallerova Gospa*.

Premda se neogotička faza interijera crkve sv. Lovre danas može rekonstruirati jedino na temelju sačuvanih fotografija, nacрта i arhivskih izvora, cjelokupan slijed obnove po postulatu stilskog jedinstva i protagonisti njegove realizacije čine ga vrijednim prilogom poznavanju crkvene obnove u razdoblju kasnog 19. stoljeća koje su provodili Iso Kršnjavi kao predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu Visoke kraljevske zemaljske vlade, Herman Bollé kao jedan od najangažiranijih graditelja toga razdoblja te njegovi suradnici, većinom majstori proizašli iz zagrebačke Obrtne škole. Osnovna težnja postizanja stilskog jedinstva i čistoće stila te približavanje izvornoj, gotičkoj fazi gradnje crkve u svim neostilskim obnovama svjedoči o tome da je predodžba suvremenika o »izvornom« stilu vrlo proizvoljna te da oni kreiraju svojevrstan idealizirani stil. Radi vrlo niske valorizacije neostilova i devastacije kojoj je ova crkva bila prepuštena tijekom druge polovice 20. stoljeća, najnovija obnova također nije uvažila stilska nastojanja prethodnog razdoblja i sada su u prostoru ostale jedino znamenite Bolléove orgulje, koje su izgubile svoj neogotički kontekst iz vremena kada su postavljene.

BILJEŠKE

1 »Nekoliko rieči o stolnoj crkvi zagrebačkoj«, *Zagrebački katolički list*, 36, Zagreb (1874.), 1–8. Godine 1874. objavljuje Strossmayer popis »grijeha stare crkve«, zahtijeva obnovu u duhu radikalnih ideja dostojanstvenog i ozbiljnog čistog stila. Usp. OLGA MARUŠEVSKI, »Katedrala u Zagrebu«, *Iso Kršnjavi kao graditelj*, II. nadopunjeno izdanje, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2009., 234–261, 236.

2 Valorizacija zagrebačke prvostolnice još je predmet diskusije u stručnoj javnosti, što negativno utječe na daljnji tijek njezine obnove i dopušta recentne intervencije u prostoru koje ne poštuju historicističko stilsko jedinstvo sakralnog prostora po projektu obnovitelja katedrale Hermana Bolléa. TOMISLAV PREMERL, »Zagrebačka prvostolnica. Restauracija kao metoda građenja«, *Historicizam u Hrvatskoj*, katalog izložbe, sv. I, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2000., 62–70; DRAGAN DAMJANOVIĆ, »Neogotička arhitektura u opusu Hermana Bolléa«, *Prostor*, 17, 2009., 245–267.

3 Obnovu i inventar crkve krajem 19. stoljeća bilo je moguće rekonstruirati na temelju sačuvane arhivske građe u Arhivu Požeške biskupije, koja se sastoji od izvornih nacrti, dopisa i fotografija (nacrti za obnovu crkve i pisma graditelja Ivana Holza, nacrt oltara i pisma Ferdinanda Stuflessera, pisma Iganjata Horata, prepiska s tvrtkom Carla Ludwiga Türckea i radionicom Heferer, dopisi Nadbiskupskog duhovnog stola, Imovnici crkve sv. Lovre u Požegi). Zahvaljujem msgr. Antunu Škvorčeviću, požeškom biskupu, na mogućnosti uvida u građu koja se u ovom članku dijelom prvi put objavljuje. Ova arhivska građa korištena je za pripremu izlaganja na znanstvenom skupu održanom prigodom 170. obljetnice utemeljenja orfanotrofija u Požegi i 60. obljetnice njegova ukinuća u Požegi, 26. studenoga 2005., na temelju kojeg je napisan ovaj članak.

4 Poznati su primjer barokni oltari zagrebačke katedrale koji se u vrijeme njezine velike obnove krajem 19. stoljeća razmještaju po crkvama i kapelama u široj okolici, dok je nekadašnji glavni barokni oltar iz crkve sv. Lovre prenesen 1900. godine u Požeške Sesvete, gdje mu se gubi svaki trag, a bočni barokni oltari iz crkve danas su u bebrinskoj crkvi sv. Marije Magdalene.

5 WALTER KRAUSE, »The Role of Neo-Gothic in the Ecclesiastical Art of Austrian Historicism«, *Centropa*, 3, 2003., 185–193.

6 Teorijsku utemeljenost novim formama prema starim predlošcima među prvima je dao francuski arhitekt E. E. Viollet-le-Duc u svom znamenitom *Leksikonu francuske arhitekture od 11. do 16. stoljeća*, objavljenom u deset svezaka od 1833. do 1868. godine.

7 Crkva je podignuta u 14. stoljeću najvjerojatnije kao dominikanska. Dolaskom isusovaca u Požegu 1698. i osnutkom gimnazije postaje kolegijaska crkva. Po ukinuću isusovačkog reda 1773. godine dolazi u posjed pavlina koji također služe misu za gimnazijsku mladež. Od 1832. do 1947. u sklopu je Nadbiskupskog sirotišta. Nacionalizacijom zgrade kolegija crkvom upravlja župa sv. Terezije, a osnutkom Požeške biskupije 1997. godine postaje biskupska kapela. Titular sv. Lovro zaštitnik je Požeške biskupije.

8 IVAN SRŠA, *Požega, crkva sv. Lovre*, Mala biblioteka *Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Zagreb, 2005. U toj je publikaciji objavljena dosada najtemeljitija studija o crkvi sv. Lovre, povijesnom pregledu gradnje i fazama obnove te iscrpna informacija o konzervatorsko-restauratorskim radovima tijekom druge polovice 20. stoljeća. U ovom tekstu korišteni su podaci vezani uz neogotičku obnovu, 64–69.

9 DARJA RADOVIĆ MAHEČIĆ, »Prostorni razvoj Požege tijekom 19. i 20. stoljeća«, *Kulturna baština Požege i Požeštine*, Spin Valis, Zagreb, 2004., 144–163.

10 IVAN SRŠA (bilj. 8), 65, s navodima izvora (*Glasnik Požeške županije*, Nadbiskupski arhiv Zagreb).

11 Dopis Nadbiskupskog duhovnog stola u Zagrebu, br. 760 od 28. veljače 1897. (Arhiv Požeške biskupije).

12 Dvije godine Iso Kršnjavi pohađao je franjevačku pučku školu u Požegi koja se nalazila u zgradi nekadašnjeg samostana, a tadašnjeg kolegija, o čemu svjedoči u »Autobiografiji« pisanom u trećem licu: »S osam godina došao je u prvi razred franjevačke gimnazije požeške. Tu je položio još i prvo poljeće drugoga razreda. Rani lijepi utisci, što ih je primio kao franjevački pitomac zasadili su mu se duboko u dušu. Odatle

mu velike simpatije za Franjevce. I za vrijeme teške očeve bolesti dali su ga u franjevački samostan u Požegi. (...) Suradivao je i u *Slavoncu* što ga je izdavao Miroslav Kraljević u Požegi.«, Dr. IZIDOR KRŠNJAVI, »Autobiografija«, *Vijenac*, god. V, u Zagrebu 1. ožujka 1927., knj. VII, 5, 112–117, 112. (U časopisu *Slavonac* iz 1864. objavljene su Kršnjavijeve pjesme »Miruj«, »Jutros« i »Kita cvijeća«, op.p.)

13 U dosadašnjoj se literaturi često krivo navodi prezime majstora »Höcker« (usp. JULIJE KEMPE, *Požega. Zemljopisne bilješke iz okoline i priloge za povijest slob. i kr. grada Požege i Požeške županije*, Požega, 1910., 527; kasniji autori preuzimaju taj pogrešni navod). Fridrich (Miroslav) Häcker, stolarski majstor, rođen je u St. Gotthardu, Eisenburg, Ugarska, 1848. Obrt je dobio 1878. u Zagrebu, Frankopanska 5a. Radio je od 1880. s Hermanom Bolléom na Mariji Bistrici i zagrebačkoj katedrali. Predavao je na Obrtnoj školi »nauk o stolarstvu« od njenog osnutka 1882. godine. Prema Bolléovim je nacrtima izradio razne predmete namještaja i crkvene opreme, pogotovo za zagrebačku katedralu. Izveo je stolariju za Umjetnički paviljon te velike portale i ulazna vrata na zgradi Prve hrvatske štedionice. Izlagao je svoje radove na velikim svjetskim izložbama i dobivao visoka priznanja (Zlatna medalja na izložbi u Trstu 1882., *Milenijska izložba* u Budimpešti 1886.). Radionicu je imao u Frankopanskoj ulici 5a i Gundulićevoj 41. *Počeci Obrtne škole i vizualni identitet Zagreba*, katalog izložbe, 15. Zagrebački salon. Retrospektiva, Umjetnički paviljon, Zagreb, 1980. (autorica izložbe i uvodnog teksta ŽELJKA ČORAK) i *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 5, Gn-H, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 2002., 374.

14 Ferdo Heferer (Graz, 1953. – Zagreb, 1928.) preuzeo je 1887. godine radionicu od njezina utemeljitelja Mihaela (Mije) Heferera. *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 5, Gn-H, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 2002., 477–479.

15 *Počeci Obrtne škole i vizualni identitet Zagreba* (bilj. 13). U katalogu je na str. 28 reproducirana fotografija s *Milenijske izložbe* u Budimpešti, na kojoj su izložene i spomenute orgulje. Nacrt orgulja reproduciran je i u knjizi IVAN SRŠA (bilj. 8), 67, a u Arhivu Požeške biskupije čuva se fragmentarni nesigirani nacrt.

16 JAGODA MEDER, »Orgulje«, *Slavonija, Baranja i Srijem, vrele europske civilizacije*, drugi svezak, katalog izložbe, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 27. travnja – 2. kolovoza 2009., 397–403. Autorica smatra da su orgulje u kapeli sv. Lovre u Požegi dosegle možda najviši umjetnički domet što ga je postigla radionica Heferer. Mehaničkog su sustava s 11 registra, s manualom i pedalom.

17 Dopis *Zemaljskog eksekutivnog izložbenog odbora*, br. 1729, Budimpešta, studeni 1896. (Arhiv Požeške biskupije): »Slavnoj kr. županijskoj oblasti u Požegi

Na milenijskoj izložbi u Budimpešti izložene su bile orgulje graditelja orguljah Heferera te će se danas po njegovu nalogu u kistah odpremiti u Požegu. Županijska ta slavna oblast umoljava se, da orgulje koje su opredjeljene za gimnazijsku crkvu svojoj svrhi privede. Montiranje orguljah obaviti će gospodin Heferer.

U Budimpešti, studena 1896.

Pisačič v.r.«

18 Tvrtka R. Ph. Waagner u Beču bila je poznati proizvođač i dobavljač metalnih konstrukcija, npr. spiralnog stubišta u tornjevima zagrebačke katedrale, metalne opreme za crkvu u Mariji Bistrici i dr., DRAGAN DAMJANOVIĆ, »Neogotički tornjevi Zagrebačke katedrale – stil i kontekst«, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 29, Zagreb (2005.), 259–276, 273.

19 Na kasnijim dopisima pečat je JOHANN HOLZ / GRADITELJ FRANJEVAČKOG PROBANDATA U VISOKOM. Graditelj Ivan (Johann) Holz nije dosada zasebno obrađivan i njegov je opus gotovo potpuno nepoznat, a jedno od njegovih znamenitijih djela je monumentalna zgrada franjevačke gimnazije u Visokom. U Arhivu Požeške biskupije sačuvane su i dopisnice s pečatom: JOHANN HOLZ / GRADITELJ / BAUMEISTER / SARAJEVO. Pretpostavljam da je požeški graditelj za poslom otišao u Bosnu, ali je ostao u kontaktu s nadstojnikom Horatom i davao daljnje sugestije vezane uz obnovu crkve sv. Lovre.

20 IVAN SRŠA (bilj. 8), 66, s navodima izvora.

21 Nacrti i troškovnik odobrio je Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu,

dopis br. 2389 od 27. svibnja 1898. (Arhiv Požeške biskupije).

22 Proračun arhitekta Ivana Holza od 16. srpnja 1897. (Arhiv Požeške biskupije).

23 »(...) U privoju šaljem po dogovoru cienik tvrtke s kojom izvolite u izravnu korespondenciju stupiti, te nacрте za oltare priposlati. Tvrtka ta solidna je i svake preporuke vrijedna o čem će se i Vaša Velečasnost sama osvjedočiti. (...)« Cit. iz dopisa Ferde Heferera Ignjatu Horatu od 21. ožujka 1897. (Arhiv Požeške biskupije).

24 Dopis Ferdinanda Stuflessera iz Tirola od 9. lipnja 1897. kojim potvrđuje primitak fotografija (Arhiv Požeške biskupije).

25 Nacrt oltara signiran i datiran 3. srpnja 1897. (Arhiv Požeške biskupije).

26 *Kunst des 19. Jahrhunderts. Bestandskatalog der Österreichischen Galerie des 19. Jahrhunderts*, sv. 4: S–Z, (ur.) Claudia Wöhrer, Beč, 2000., 148–149.

27 IRENA KRAŠEVAC, »Kipar Ferdinand Stuflesser. Doprinos tirolskom sakralnom kiparstvu druge polovice 19. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj«, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 27, Zagreb (2003.), 231–239.

28 VLASTA ZAJEC, »Oltari i skulpture baroknog i neostilskog razdoblja«, *Kulturna baština Požege i Požeštine*, Spin Valis, Zagreb, 2004., 208–228. Iscrpni podaci o Stuflesserovim oltarima u bilj. 54.

29 Ikonografski su motivi promijenjeni u odnosu na sačuvani nacrt.

30 GJURO SZABO, »Izvjestaji o radu zemaljskog povjerenstva za očuvanje spomenika«, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, XII, 1912., 227.; XIII, Zagreb, 1913. i 1914., 171, 175, 193; GJURO SZABO, *Kroz Hrvatsko zagorje*, Zagreb, 1939., 63 i 84.

31 Ovaj je oltar bio izložen na izložbi *Blago požeške crkve sv. Lovre* u Muzeju Požeške kotline, 9.–24. travnja 1983. godine. Uz izložbu je priređen skroman »šapirografiran« katalog s uvodnim tekstom Zlatka Uzelca. Pod kat. br. 4 izložen je i »Horatov glavni oltar crkve« uz napomenu: »Oltar je izradila 1897. jedna tirolska tvrtka, očigledno po Horatovim uputama, jer je rađen po uzoru na oltar u kapelici zagrebačkog Sjemeništa.«; ZLATKO UZELAC, »Blago crkve sv. Lovre«, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 1–2, 1984., 10.

32 Pisma i prospekt tvrtke »Kunstinstitut für Glasmalerei Carl Ludwig Türcke, Grottau i. B.« vezano uz narudžbu triju vitraja za crkvu sv. Lovre pohranjeni su u Arhivu Požeške biskupije.

33 Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu, Broj 2752. Dopis nadbiskupa Jurja Posilovića od 15. rujna 1899. (Arhiv Požeške biskupije).

34 DAZ, Fond Obrtna škola, kut. 27., sig. 22023, 1903. (301–742). Dopis iz Požege u kojem se izražava zahvala Hermanu Bolléu »što je besplatno izradio nacrt ograde za sv. Lovrinca između prezbiterija i lađe«.

35 JULIJE KEMPF (bilj. 13), 526. Cit.: »Oltar je do danas sačuvan dok je propovjedaonica maknuta iz crkve u skadu s preporukama postkoncilske liturgije.«

36 VLASTA ZAJEC (bilj. 28), 211. Kip je podrijetlom iz samostanske kapele, a u popularnom nazivu *Thallerova Gospa* sačuvano je sjećanje na požeškog apotekara i isusovačkog laika Pavla Thallera koji je nakon ukinuća isusovačkog reda taj kip spasio privremeno ga pohranivši u svojoj apoteci.

37 *Enciklopedija likovne umjetnosti*, 3, JLZ, Zagreb, 1964., 615: Ozbić, Matija – zagrebački kipar koji je krajem 19. stoljeća radio ukrasne skulpture i umnažao ih u mramornom cementu. Prikazao je svoje radove na *Gospodarsko-šumarskoj izložbi* u Zagrebu 1891. (u kasnijim likovnim enciklopedijama koje je priredio Leksikografski zavod »Miroslav Krleža« ta je enciklopedijska jedinica ispuštena); *Međunarodna izložba umjetnina u Kr. obrtnoj školi u Zagrebu*, katalog izložbe, Zagreb, 1891., kat. br. 42. Ozbić Matija, Zagreb, *Isukrst. Relief*. Na podnožju požeškog kipa uklesana je signatura: *M. OZBIĆ. Kamnik 25/7 1882*, koja navodi na vjerojatno slovensko podrijetlo ovog kiparskog majstora.

38 JULIJE KEMPF (bilj. 13), 526.

39 Slična prosudba donesena je pri obnovi zagrebačke katedrale i crkve sv. Marka na Gornjem gradu: »...nadosmo u sakristiji stolne crkve, u sv. Marku, obilnih tragova bogatoj polihromiji, pače figuralnom urešu, sve se to poharalo, krečilo i premazalo zlosretnoj prijaznosti za volju, to

je moloh kojem su žrtvovane nebrojne skupocjene umjetnine«, cit. pisma Ise Kršnjavija biskupu Strossmayeru, 22. XII.1880. KORS Strossmayer, Arhiv HAZU. O estetski historicizma i polikromiranju crkvenih interijera Kršnjavi često raspravlja u korespondenciji sa suvremenicima i u svojim člancima. OLGA MARUŠEVSKI (bilj. 1).

40 »Njegov sud o tim slikama jest, da nemaju umjetničke vrijednosti, nego jedino vrijednost starine, koja bi se je mogla uz velik trošak uzpostaviti, a da se ne bi spasla umjetnina. I tako ne će ipak stare slike ostati, a nije s gorega bilo, da su o tom nalazu pisale hrvatske novine, kako to i mi sada činimo. Gotski pak stupovi ostat će, jer su sasvim dobro sačuvani, samo će se spomenute glave stupova novima zamieniti«, cit. IVAN SRŠA (bilj. 8), 66–67, s navodima izvora, *Glasnik Požeške županije*, 1898., 29.

41 »Zid nije jednostavni zaključak prostora, nego forma koja podliježe posebnoj obradi. Boja postaje integralni dio arhitekture: zidovi, pokrov, pod, oltar, dekoracija prezbiterija, mozaik, mobilijar, vitraji – sve je u različitim materijalima i bojama različitih intenziteta, ali u izvanrednoj harmoničnosti u cjelokupnom djelovanju.« Cit. OLGA MARUŠEVSKI (bilj. 1), poglavlje: »Unutrašnja oprema«, 118–135.

42 »Srednji dio sanktuarija slikan je na jasno svjetložutoj (creme) boji, gotički lukovi ukrašeni su ukusno vrlo lijepom gotičkom ornamentikom, svod je na plavetnom (baš kao nebo) polju sav posut zlatnim zvjezdicama, a isto je tako dalje oko sanktuarija zlatna zavjesa na plavoj boji izrađena ...«. Cit. prema izvoru u: IVAN SRŠA (bilj. 8), 67.

43 JULIJE KEMPF (bilj. 13), 526.

44 Požeška biskupija ustanovljena je 1997., a prvi biskup dr. Antun Škvorčević založio se za konačno uređenje crkve sv. Lovre koja je u prethodnom razdoblju izgubila gotovo u potpunosti svoju opremu s kraja 19. stoljeća. Cjelovito projektiranje novog crkvenog namještaja izvela je arhitektica Hildegard Auf Franić. Godine 1998. postavljeni su vitraji Josipa Biffela. IVANKA REBERSKI, »Likovna baština Požege u 20. stoljeću«, *Kulturna baština Požege i Požeštine*, Spin Valis, Zagreb, 2004., 252–287, 276–283.

45 DIANA VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, »Umjetnička svjedočanstva srednjeg vijeka«, *Kulturna baština Požege i Požeštine*, Spin Valis, Zagreb, 2004., 164–207, 177. Na unutarnjim zidovima crkve sv. Lovre najsčačuvaniji je fresko ciklus u Slavoniji. Freske su djela više majstora nastale u različitim razdobljima od 13. do 16. stoljeća.

Summary

Irena Kraševac

The Interior of the Church of St Lawrence (Sv. Lovro) in Požega in the 19th Century – an Example of Neo-Gothic Restoration

In the long history of the Church of St Lawrence (Sv. Lovro) in Požega there have been several interventions to its structure and interior decoration. One of the most extensive took place in the last decade of the 19th century, when the then current criteria of restoration of historic buildings required the »unity and purity of style«. The documentation preserved in the archives of the Požega Diocese permitted the author to reconstruct the appearance and inventory of the church in late 19th and early 20th century. Guided by the idea of stylistic unity and integrity, according to which the church was supposed to be restored in Gothic style, the municipal architect Ivan Holz made plans for the reconstruction of the chancel and the choir loft, which would be subjected to greatest changes. The restoration included opening of the tall, narrow, pointed-arched chancel windows walled during the Baroque age, accentuating vault ribs and widening of the choir loft in order to house the new church organ designed by Herman Bollé. The church interior was decorated in a stereotype manner with painted squares, draperies, ornamental floral patterns and the so-called »starred sky« in the chancel. The new main altar, designed to match the Neo-Gothic organ, was commissioned from Ferdinand Stuflesser, the leading woodcarver in the South Tyrolean town of St. Ulrich. The impression of stylistic unity was further enhanced by elaborate stained glass windows in the chancel, produced in the glass painting workshop of Carl Ludwig Türcke in the Czech town of Hrádek nad Nisou (Grottau). This harmonious ecclesiastical space served as an example of the Neo-Gothic stylistic unity pertinent to the late 19th century.